

Ситник О., Дрогомирецький Б. Ідеологічні витоки, трансформації та наслідки гібридної російської політики на Балканах. «Дриновський збірник». Т. XV. 2022. Софія – Харків. С. 147-160.

УДК 316: 355.01(497)

DOI

Ідеологічні витоки, трансформації та наслідки гібридної російської політики на Балканах

Олександр Ситник

доктор історичних наук, професор, кафедра історії та археології, Мелітопольський державний університет імені Богдана Хмельницького, вул. Гетьманська, 10, 72312, Мелітополь, Україна,

oleksander_sytnyk@i.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7743-8148>

Борис Дрогомирецький

аспірант, кафедра історії та археології, Мелітопольський державний університет імені Богдана Хмельницького, вул. Гетьманська, 10, 72312, Мелітополь, Україна,

borisdrogomir@ukr.net,

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0003-0670-2743>

У статті розглядаються передумови формування ідеологічного підґрунтя гібридної російської політики на Балканах. Аналізується процес формування політико-правової догми Російської держави – імперії з претензією на домінування не лише на теренах Східної Європи, але й – Південної Європи та Балкан. Особлива увага приділена тактиці застосування Московською владою різноманітних проявів гібридної стратегії в різні часи здійснення своєї імперської політики, трансформаціям і наслідкам гібридної російської політики на Балканах.

Ключові слова: ідеологія, Балкани, гібридна російська політика, Московська Русь, Константинополь, імперська політика.

Ideological origins, transformations and consequences of the hybrid Russian policy in the Balkans

Olexander Sytnyk

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History and Archeology, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State University, st. Getmanskaya, 10, 72312, Melitopol, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7743-8148>

Borys Drogomyretsky

Postgraduate student, Department of History and Archeology, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State University, st. Getmanskaya, 10, 72312, Melitopol, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0670-2743>

The article examines the preconditions for the formation of the ideological basis of a hybrid Russian policy in the Balkans. The process of formation of the ideologeme “Moscow is the third Rome” is traced, which gave rise to the active development of imperial ideology. The tendency of the Orthodox Church to fall under the influence of the Russian state is noted, which was used by the autocratic imperial power for the sake of implanting its hybrid policy of ideologically religious content in the Balkans. It points to a kind of hybrid technology in Russian historiography, aimed at distorting the historical truth in its own way and in the interests of its imperial policy, the meaning of which was in claims to all the territories surrounding the Russian state.

The article analyzes the process of forming the political and legal dogma of the Russian state-empire with a claim to dominate not only the territory of Eastern Europe, but also Southern Europe and the Balkans. Particular attention is paid to the tactics of the Moscow authorities' application of various manifestations of a hybrid strategy in different periods of the implementation of their imperial policy, the transformations and consequences of the hybrid Russian policy in the Balkans. Since for several centuries the Moscow (Russian) state has sought in various ways to extend its influence and importance to the Balkans. But over the past decades, when the Balkan countries began to demonstrate an increasingly independent policy from

Russia, Moscow increasingly began to apply the methods of its hybrid military policy here. It is noted that in order to keep the Balkans in the sphere of Russian influence, the Russian state has systematically developed and implemented methods of hybrid policy, in particular, “hybrid war”. This was done, as a rule, with the help of the Russian special services, which traditionally viewed the Balkans as one from the most vulnerable links in Europe. Russia traditionally laid claim to half of Europe and aimed to subjugate Constantinople (Istanbul) to protect the Orthodox, which echoes the modern ideologue of the "Russian world" with the corresponding idea of protecting the Russian-speaking. Which is quite consistent with the typical scheme of the Kremlin's hybrid policy.

Key words: ideology, Balkans, hybrid Russian politics, Moscow Russia, Constantinople, imperial politics.

Російська агресивна політика виступає нині одною з найбільш серйозних проблем світового співтовариства. Водночас необхідно відзначити, що формування російської імперської політики має тривало багато століть, досить чітко оформившись в період кінця XVII – початку XVIII століть (Sytnyk, Sizarev 2019, 157).

Вже в другій половині XV століття внаслідок загарбання турками-османами Константинополя Московія стала ледве чи не останньою суверенною державою православного світу. Це зумовило активізацію ідей духовного домінування Московської Русі (Ситник 2017, 44–45). Внаслідок цього відбулося активне формування ідеологеми «Москва – третій Рим». Саме остання стала важливою основою розвитку російської імперської ідеології.

Згідно Е. Сміта, Московська Русь, як своєрідна духовна спадкоємниця Візантії, все ж завдячувала своїм походженням насамперед Київській державі. Внаслідок занепаду Візантійської імперії розпочалися процеси консолідації церкви та держави. Одночасно розвивалася ідея, що Московська держава залишилася ледь не останнім бастіоном істинної православної віри. Задля цього московські царі активно запозичували різноманітні візантійські титули та

атрибутику. У ході церковного собору 1504 року ігумен Волоколамського монастиря Йосиф проголосив принцип самодержавного статусу московського царя. Натомість принцип Московської православної держави як «Третього Риму» було втілено ченцем Філофеєм з Пскова в його листі 1506 року до Василя III (Сміт 2009, 121–122). Аналіз викладеного Філофеєм концепту дає розуміння того, що в основу концепції «Москва – Третій Рим» було покладено ідею «Ромейського царства» – як ідеального царства, що символізувало перше об'єднання християнства з державною владою ще в Давньому Римі. Це «Ромейське царство» на відміну від реальних держав є непорушним. Відтак Давній Рим і Візантія були тільки певними втіленнями принципу ідеального царства. Внаслідок їх занепаду образ «Ромейського царства» було перенесено на Московську державу (Ситник 2009, 117–118). Дещо згодом царем Олексієм Михайловичем, за допомогою никонівської церковної реформи, було зроблено спробу реалізації проекту утворення єдиної православної імперії – задля того, щоб стати новоявленим василевсом «неовізантійської» імперії (Ситник 2017, 45). Це, серед іншого, стало підставою для просування в подальшому гібридної російської стратегії та геополітики на Балканах.

Для Московської держави було вкрай необхідна легітимізація своєї влади. Тривалий час вона поклядалася на ординську спадщину. Але згодом, як зауважив А. Безансон, домінуюча роль перейшла до Православної церкви. Саме завдяки православної ідеології доволі незначне Московське князівство саме себе проголосило «Третім Римом». І в міру того, як Церква ототожнювалась із державою, разом з культом істинного Бога починає формуватися ідолопоклонницький й егоцентричний культ російськості. Церква починає одержавлюватися, а держава набуває ідеологічно-релігійного змісту (Безансон 1997). Ця тенденція набула особливого розмаху за Петра I й подальшому була використана самодержавною імперською владою саме задля насадження на Балканах своєї гібридної політики ідеологічно-релігійного змісту.

Доктрина Москви – «третього Риму» фактично протирічила навіть засадам пропагованої нею ідеї російського месіанства. Фактично ченцем Філофеєм Псковським у його концепції «Москва – третій Рим» було зроблено спробу не стільки пов'язати себе зі світом, скільки спробу відмежувати себе від світу, конституюватися у своїй самодостатності, у своїй духовній самовистачальності. У такий спосіб Москва ставила себе вище від Константинополя, й навіть поривала з ним. У процесі формування Московської держави московини запозичили зі спадщини Візантії ідею «третього Риму», тобто державного всевладдя (Ситник 2017b, 43–49). За висловом О. Оглоблина, московська теорія (XVI століття) Третього Риму – ідея єдиного й останнього православного царства на землі стала ідейною зброєю московського імперіалізму (Оглоблин 1994, 13). На цій основі ґрунтувалася в подальшому вся ідеологія гібридної російської політики на Балканському півострові.

Прийнявши в 1547 році титул Московського царя, Іван IV Грозний вже постав в певному образі спадкоємця візантійських імператорів. Однак, як вважає Я. Дашкевич, це сталося внаслідок фальсифікації. Адже з 37 підписів, котрими було скріплено грамоту, надіслану з Константинополя до Москви, 35 були підробленими. Відтак, формувалося ідеологічне підґрунтя для подальших претензій на домінування не лише в Східній Європі, але й на Балканах (Дашкевич 2014). Після завезення Петром I з країн Західної Європи значного числа різного-роду фахівців, серед яких були також професіональні історики, розпочалася широкомасштабна фальсифікація історичного наративу історії Східної Європи, включно з Російською державою. Кожним іноземцем, який вступав на службу Російській державі, складалася присяга щодо вірності їй.

Розпочавши в 1710 році чергову війну з Османською імперією, Петро I починає доволі амбітну військово-політичну кампанію на Балканському півострові. Уперше впродовж новочасної європейської історії російське військо потрапляє на Балкани з метою окупації Яс. При цьому, Петро I закликав християн Балкан, сприяти йому в цьому (Єславич 2003, 89). І в подальшому саме ідея захисту християн на Балканах стає потужною ідеологічною зброєю

Російської імперії.

Ліквідувавши патріархат й остаточно підпорядкувавши Православну церкву самодержавному апарату, Петро I створив основу для подальшого формування імперської ідеології у формі «Самодержавство, православ'я, народність» вже за Миколи I. у ній переплелися: зневажливе ставлення по відношенню до Західної Європи, віра в месіанську роль Росії, своєрідна міфологія росіян, їх переконання у власній перевазі над іншими народами (Безансон 1997). Поряд із цим, внаслідок перетворення Московії на Російську державу, елітна частина суспільства (у першу чергу – історики чужоземного походження, які були на службі, зокрема німецькі історики Байєр, Шльоцер, Міллер та інші) розпочали роботу над формуванням вигідної їм версії історії Російської держави (Дашкевич 2014). Таким чином було започатковано своєрідну гібридну технологію в історіографії (що в подальшому стало типовим для росіян): перекручення історичної правди на свій манір і в інтересах своєї імперської політики. Сенс котрої полягав у претензіях на всі території, що оточували Російську державу.

Як зауважив О. Баган, в Московії поступово сформувався ідеологічний імперіалізм – в ході розширення її влади на просторах Східноєвропейської рівнини (Баган 2016b, 223). Проте, цього їй було замало. Прагнучи відстоювати свою ідеологічну спадкоємність із Візантією, Московія прагнула геополітично закріпитися на Балканах.

Використовуючи ідеї на кшталт «всеслов'янства» Російська держава прагнула витіснити Османську імперію з Балкан, завоювавши таким чином авторитет й симпатії в слов'янському середовищі Балканського півострову, насамперед, з боку – болгар й сербів. Але, не дивлячись на усі намагання Російської імперії перетворити «слов'янофільство» на загальнослов'янську ідеологію та утворити з панславізму політичний напрям, слов'янські народи не забажали «злитися в єдиному російському морі». Адже для балканських слов'ян інстинкт національного самозбереження був значно важливішим. І замість творити єдину слов'янську (тобто – російську) імперію, вони будували

власні національні держави (Баган 2002, 30). Розуміючи, що Балкани можуть «вислизнути» з сфери російського впливу, протягом останнього часу Російська держава системно розробляла та впроваджувала тут методи гібридної політики, зокрема – «гібридної війни».

А. Безансон вважає, що російська гібридна політика присутня в багатьох регіонах світу, зокрема – й на Балканах. Особливо це характерно в зонах різного-роду конфліктів. Саме там мають місце активні спроби насадження російського впливу; маніпулювання аргументами про культурну й релігійну спільність, розігрування ролі потенційного союзника тощо. Відтак, «Росія завжди буде прагнути сидіти за європейським столом, змішувати карти та заважати у грі» (Безансон 1997). При цьому, слід мати на увазі, що в багатьох регіонах Східної Європи існують очевидні вибухонебезпечні ризики. А в деяких із них вже розв'язані (не без російського втручання) чи етнічні чи конфесійні конфлікти. Але при вирішенні котрих Росія за всіляку ціну прагне виставити себе в якості миротворця.

У цьому контексті О. Баган наводить приклади: Боснії, розділеної поміж православними сербами, мусульманами-босняками й хорватами-католиками; Болгарії, на Півдні котрої проживає близько 1 млн. турків-мусульман; Румунії, де в Трансільванії мешкає близько 2 млн. угорців, а в історично спірній Добруджі – декілька десятків тисяч болгар; Албанії, котра конфесійно розділена між ісламом, католицизмом й православ'ям; Косово, а зі своїм проблемним питанням щодо близько мільйонної мусульманської меншини тощо (Баган 2002, 14–16). Задля вирішення цих конфліктних ситуацій пріоритетним завданням є нівеляція міфу про Росію як нібито «великого слов'янського брата», про «містичний цивілізаційний (православний) центр Східної Європи» тощо. Ці міфи почали поширювати в слов'янському світі в першій половині XIX століття перші «слов'янофіли». Вони виступали ідеологами й прихильниками національного відродження слов'янських народів. Причина цього полягала в тому, що тоді Росія була єдиною великою самостійною слов'янською державою (якщо не враховувати невеличку

Чорногорію, котра мала незалежність від XVII століття). Водночас Росія вела вперту геополітичну боротьбу з Османською державою за домінування Кавказько-Чорноморському регіоні та на Балканському півострові патріархат, що розпочалася ще за Петра I. На той час молода Російська імперія амбітно претендувала на половину Європи й націлилася на здобуття Константинополя (Стамбула) заради захисту православних. І це не дивлячись на те, що власних православних слов'ян (росіян, українців і білорусів) імперська влада тримала, переважно, на становищі рабів-кріпаків, нещадно знищуючи їхні національні культури. При цьому, Російська держава затрачала величезні кошти й зусилля, спрямовані на звільнення слов'ян Балканського півострову. Проте, вона це робила, насамперед, з метою посилення власної імперської геополітичної стратегії, що передбачала повну гегемонію Росії на Балканах. Хоча російська влада лише декларативно переймалася долею слов'ян Балканського півострову, натомість цілеспрямовано прагнути асимілювати їх у «російському морі». Не меншою мірою Кремль турбувала потреба повної перемоги над Османською державою контролю над Південно-Східною Європою та виходом до Близького Сходу. Завдяки цьому Російська імперія розраховувала стати наддержавою з претензією на світове лідерство, котре на той час посідала Великобританія. Однак, така стратегічна лінія Російської держави не лишилася таємницею слов'ян Балкан, особливо – для хорватів, словенців, сербів, а частково – албанців і волохів. З часом для них стало зрозуміло, що Російська імперія тільки використовує потенціал слов'янських і православних (румуни) народів для свого подальшого наступу на південь і захід. Насправді ж в ідеології Російської держави першочерговими завжди були імперські інтереси. Саме тому імперський механізм був спрямований на «перемелювання» (асиміляцію) усіх народів, котрі потрапляли під його владу. Внаслідок усвідомлення цієї проблеми політичними елітами балканських народів, поступово наростають тенденції відмови від зв'язків із Москвою й ідеї панславізму, посилення націоналістичних настроїв, утворення власних суверенних держав, конфронтації з політикою Москви (Баган 2016а, 270–271).

Д. Донцов висловив чітку тезу про віковічну загрозу Російської імперії для європейської стабільності та демократії; запровадив національний принцип в оцінювання внутрішньої суспільно-політичної ситуації (Ситник 2017а, 17). У своїй роботі «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» (1913), [Д. Донцов](#), передбачив вихід на історичну арену недержавних народів Середньої та Східної Європи й засуджував слов'янофільство як засіб і прикриття для російського імперіалізму (Донцов 2011, 23–32).

Росія завжди прагнула накрити своєю «медвежою лапою» все, на що вона могла претендувати. Так, намагаючись залучити балканські країни в свої економічні схеми, Москва поступово залучала їх до своїх гуманітарних і культурних проєктів, щоб потім втягувати ці країни до своїх політичних впливів й геополітичного простору (Радковець 2016). В умовах процесу глобалізації, для національних спільнот Центральної та Південної Європи глобалізація несе як нові перспективи так й певні загрози. Безперечно, глобалізація досить позитивно впливає на міжкультурну комунікацію. Проте, оскільки глобалізація супроводжується бурхливою модернізацією інформаційної, технологічної та економічної сфер, саме тому спричинені нею зміни негативно позначаються на національно-культурному житті. У числі негативних глобалізаційних факторів особлива загроза полягає в уніфікації національних культур й традицій. Це, значною мірою, духовно ослаблює нації, робить їх не стійкими до новітніх цивілізаційних викликів. Однак, ситуація з Балканськими народами дещо інша.

Згідно твердження О. Багана, повноцінним «Заходом» нації православно-візантійського культурно-цивілізаційної сфери ніколи не стануть, оскільки для них вкрай складно позбутись органічних ментально-духовних традицій «візантійства», а з іншого боку, будь-який союз з Росією означатиме для них національне пригнічення й суспільно-політичну деформацію, адже Росія – питомо євразійська держава, котра ніяк не позбудеться гегемонізму й внутрішнього несприйняття всього європейського. За цих умов західноєвропейські принципи та цінності ще тривалий час наштовхуватимуться

на різного роду перепони, особливо ж в країнах православно-візантійської традиції (колишня Югославія, Болгарія, Румунія тощо). І таким чином продовжуватиме існувати певний водорозділ між балканськими країнами та Заходом, що закономірним чином спонукатиме ці країни до пошуку власних геополітичних орієнтацій. У той же час, щодо імперського синдрому Кремля, нескладно прогнозувати, що він буде існувати ще доволі тривалий час. Відтак, державам Південно-Східної Європи слід завжди бути готовими до протистояння з гібридними проявами російського неоімперіалізму (Баган 2002, 43–44, 158–159). На протязі кількох століть Московська (Російська) держава прагнула різноманітними засобами поширити свій вплив і значення на Балкани. Але впродовж останніх десятиліть, коли Балканські країни почали демонструвати все більшою мірою самостійну, від Росії політику, Москва все більш активно почала застосовувати тут методи своєї гібридної воєнної політики.

Всіляко намагаючись утримати Балканський півострів у своїй сфері геополітичного впливу, Кремль системно розробляв і впроваджував тут методи гібридної політики, зокрема – «гібридної війни». Це робилося, зазвичай, з допомогою російських спецслужб, котрі традиційно розглядали Балкани як одну з найбільш вразливих ланок Європи. Росія традиційно претендувала на половину Європи й націлювалася на здобуття Константинополя (Стамбула) заради захисту православних, що цілком перекликається з сучасною ідеологією «русского мира» з відповідною ідеєю захисту російськомовних. Що цілком відповідає типовій схемі гібридної політики Кремля.

Невдачі Росії протягом останнього часу на Балканах мають всі ознаки цивілізаційної поразки. Проте різними гібридними методами Кремль намагається протистояти європейським інтеграційним процесам на Балканах.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Bagan, O. 2016a. Balkany i rosijskyj imperializm [Balkans and Russian imperialism]. *Aktualna naciosofiya: teoretychni, kulturlogichni, geopolitychni ta istoriosofski aspekty*. Lviv: LA «Piramida», s. 268–273. (In Ukrainian).

Баган, О. 2016а. Балкани і російський імперіалізм. *Актуальна націософія: теоретичні, культурлогічні, геополітичні та історіософські аспекти*. Львів: ЛА «Піраміда», с. 268–273.

Bagan, O. 2002. Ukrayinska Pontyda. Geopolitychni vymiry suchasnoyi Ukrayiny [Ukrainian Pontida. Geopolitical dimensions of modern Ukraine]. Drohobych. Vyd-vo «Kolo», 192 s. (In Ukrainian).

Баган, О. 2002. Українська Понтида. Геополітичні виміри сучасної України. Дрогобич. Вид-во «Коло», 192 с.

Bagan, O. 2016b. Fatalnyj imperializm Moskvu. *Aktualna naciosofiya: teoretychni, kulturlogichni, geopolitychni ta istoriosofski aspekty* [Fatal imperialism of Moscow]. Lviv: LA «Piramida», s. 222–228. (In Ukrainian).

Баган, О. 2016б. Фатальний імперіалізм Москви. *Актуальна націософія: теоретичні, культурлогічні, геополітичні та історіософські аспекти*. Львів: ЛА «Піраміда», с. 222–228.

Bezanson, A. 1997. Kordony Yevropy na sxodi i rosijske pytannya [Borders of Europe in the east and the Russian question] / Per. T. Matiyiva. Chasopys «Yi». № 10. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/bezanson.htm> (Date of application 09.01.2021). (In Ukrainian).

Безансон, А. 1997. Кордони Європи на сході і російське питання / Пер. Т. Матіїва. Часопис «Й». № 10. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/bezanson.htm> (Дата звернення 09.01.2021).

Dashkevych, Ya. 2014. Yak Moskoviya vkrala istoriyu Ky`yivs`koyi Rusi-Ukrayiny` [How Muscovy stole the history of Kievan Rus-Ukraine]. URL: <http://uainfo.org/blognews/398664-kak-moskoviya-ukrala-istoriyu-kievskoy-rusi-ukrainy-doklad-doktora-istoricheskikh-nauk.html#sel=8:1,10:45> (Date of application 08.01.2021). (In Ukrainian).

Дашкевич, Я. 2014. Як Московія вкрала історію Київської Русі-України
URL: <http://uainfo.org/blognews/398664-kak-moskoviya-ukrala-istoriyu-kievskoy-rusi-ukrainy-doklad-doktora-istoricheskikh-nauk.html#sel=8:1,10:45>

(Дата звернення 08.01.2021)..

Donczov, D. 2011. Suchasne politychne polozhennya nacyi i nashi zavdannya [The current political situation of the nation and our tasks]. *Vybrani tvory: u 10 t. / Uporyad., pislyam., koment. O. Bagan. Drogobych: VF «Vidrozhennya», T. 1: Politychna anality`ka (1912–1918 rr.), s. 21–37. (In Ukrainian).*

Донцов, Д. 2011. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. *Вибрані твори: у 10 т. / Упоряд., післям., комент. О. Баган. Дрогобич: ВФ «Відродження», Т. 1: Політична аналітика (1912–1918 рр.), с. 21–37.*

Yelavych, V. 2003. Istoriya Balkan. XVIII i XIX stolittya [History of the Balkans. XVIII and XIX centuries] / Per. z angl. R. A. Semkiv. K.: Svenas, 512 s. (In Ukrainian).

Єлавич, В. 2003. Історія Балкан. XVIII і XIX століття / Пер. з англ. Р. А. Семків. К.: Свенас, 512 с.

Ogloblyn, O. 1994. Getman Ivan Mazepa i Moskva [Hetman Ivan Mazepa and Moscow]. *Istory`chni rozvidky i statti. K.: Rada, s. 11–47. (In Ukrainian).*

Оглоблин, О. 1994. Гетьман Іван Мазепа і Москва. *Історичні розвідки і статті. К.: Рада, с. 11–47.*

Radkovecz, Yu. 2016. «Gibrydna vijna» Rosiyi na Balkanah: proval «malorosijskogo» scenariyu [Russia's "hybrid war" in the Balkans: the failure of the "Little Russia" scenario]. Ukrinform. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2115578-gibridna-vijna-rosii-na-balkanah-proval-malorosijskogo-scenariu.html> (Date of application 10.01.2021). (In Ukrainian).

Радковець, Ю. 2016. «Гібридна війна» Росії на Балканах: провал «малоросійського» сценарію. Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2115578-gibridna-vijna-rosii-na-balkanah-proval-malorosijskogo-scenariu.html> (Дата звернення 10.01.2021).

Sytnyk, O. M. 2017a. Dmytro Donczov yak chilnyj ideolog Ukrayinskogo vyzvolnogo ruxu pershoyi polovyny XX stolittya [Dmytro Dontsov as a leading ideologue of the Ukrainian liberation movement of the first half of the twentieth century]. *Sxidnoevropejskyj istorychnyj visnyk. Specialnyj vypusk II*, s. 16–25. (In Ukrainian).

Ситник, О. М. 2017а. Дмитро Донцов як чільний ідеолог Українського визвольного руху першої половини ХХ століття. *Східноєвропейський історичний вісник. Спеціальний випуск II*, с. 16–25.

Sytnyk, O. M. 2017b. Protystoyannya ukrayinskoyi ta moskovskoyi serednovichnykh ideologichnykh tradycij [Confrontation of Ukrainian and Moscow medieval ideological traditions]. *Istorychna pam'yat: naukovyj zbirnyk*. Vyp. 37. Poltava, s. 43–49. (In Ukrainian).

Ситник, О. М. 2017б. Протистояння української та московської середньовічних ідеологічних традицій. *Історична пам'ять: науковий збірник*. Вип. 37. Полтава, с. 43–49.

Sytnyk, O. M. 2009. Formuvannya ta evolyuciya ideologichnykh koncepcij nacionalno-derzhavnyczkogo spryamuvannya v Ukrayini (vid pochatku XIX st. – do 1939 r.) [Formation and evolution of ideological concepts of national-state orientation in Ukraine (from the beginning of the XIX century to 1939)]: monografiya. Doneczk: «Nuolidzh» (Doneczka filiya), 549 s. (In Ukrainian).

Ситник, О. М. 2009. Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (від початку ХІХ ст. – до 1939 р.): монографія. Донецьк: «Нуолідж» (Донецька філія), 549 с.

Smit, E. D. 2009. Kulturni osnovy nacij. Iyerarxiya, zapovit, respublika [Cultural foundations of nations. Hierarchy, will, republic] / Per. z angl. P. Tarashhuka. K.: Tempora, 312 s. (In Ukrainian).

Сміт, Е. Д. 2009. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт, республіка / Пер. з англ. П. Тарашука. К.: Темпора, 312 с.

Sytnyk, O., Sizarev, K. 2019. The foundations and origins of the Moscow expansionist imperial policy towards Ukraine *Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University*, no. 52. vol. 2, c. 153–157.